

УДК 347.736

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.03.1.69>

МАЙНОВІ СПОРИ ЩОДО НЕДІЙСНОСТІ ПРАВОЧИНІВ БОРЖНИКА У ВІДОКРЕМЛЕНОМУ ПРОВАДЖЕННІ У СПРАВАХ ПРО БАНКРУТСТВО

Райчева С.І.,

аспірантка Інституту економіко-правових досліджень

Національної академії наук України,

суддя Господарського суду Одеської області

ORCID: 0009-0001-0019-4496

Райчева С.І. Майнові спори щодо недійсності правочинів боржника у відокремленому провадженні у справах про банкрутство.

У статті розглядається проблема недійсності правочинів боржника у процедурі банкрутства в контексті ст. 42 Кодексу України з процедур банкрутства (КУЗПБ) та положень Цивільного кодексу України. Досліджено підстави недійсності, які можна поділити на загальні – передбачені цивільним правом (зокрема зловживання правом, порушення принципів добросовісності й розумності) – та спеціальні, які закріплені у профільних нормах КУЗПБ та інших законах. Акцент зроблено на правовій природі фrawdаторних правочинів, тобто таких, що укладені боржником або за його участі з метою виведення майна й унеможливлення задоволення вимог кредиторів.

Спеціальні підстави, передбачені ст. 42 КУЗПБ, дозволяють оскаржувати правочини, що вчинені у «підозрілий період» або мають ознаки фіктивності, а також укладені з афілійованими особами, за заниженими цінами чи без зустрічного виконання. Стаття акцентує увагу на важливості критеріїв фrawdаторності, вироблених судовою практикою, таких як момент вчинення, суб'єктний склад та економічна необґрунтованість. Підкреслено, що добросовісність контрагентів боржника та економічна обґрунтованість угоди мають ключове значення для визнання правочину дійсним або недійсним.

Увагу приділено складності доведення умислу боржника завдати шкоди кредиторам, особливо у випадках, коли правочини укладаються без його прямої участі, через афілійованих осіб. Наводиться порівняльний аналіз із законодавством Німеччини, де передбачено презумпцію фrawdаторності певних дій боржника. На цьому тлі українські суди зобов'язані ретельно досліджувати всі обставини справи, включаючи економічну мету правочину, джерела походження коштів та реальність зобов'язань.

Розглянуто ризики надмірного розширення підстав для визнання правочинів недійсними, зокрема, якщо такі угоди не були укладені безпосередньо боржником, але могли бути результатом його впливу чи домовленості з афілійованими особами. Зроблено висновок, що формалізм або, навпаки, надмірна гнучкість у правозастосуванні можуть поставити під загрозу правову визначеність та інтереси добросовісних контрагентів.

Обґрунтовано, що ефективне запобігання зловживанням у процедурі банкрутства потребує балансу між формальним підходом і гнучким тлумаченням правових норм, аналізу економічної сутності угод, виявлення зв'язків між сторонами та розширення обов'язку боржника щодо розкриття інформації про пов'язаних осіб.

Ключові слова: банкрутство, недійсний правочин, підстави недійсності, фrawdаторний правочин, спростування майнових дій боржника, боржник, кредитор, зловживання правом, принцип добросовісності, принцип правової визначеності.

Raicheva S.I. Property dispute about Invalidating Debtor's Transactions in separate proceedings in bankruptcy cases.

The article addresses the issue of the grounds for invalidating a debtor's transactions in bankruptcy proceedings. It examines the problem of the invalidity of debtor transactions within the bankruptcy procedure in the context of Article 42 of the Code of Ukraine on Bankruptcy Procedures (CUBP) and the provisions of the Civil Code of Ukraine. The grounds for invalidity are analyzed and divided into general grounds – established by civil law (including abuse of rights, violation of the principles of good faith and reasonableness) – and special grounds, which are provided for by the specific norms of the CUBP and other legislation. Special attention is paid to the legal nature of fraudulent transactions, i.e., those concluded by or involving the debtor with the intent to divert assets and prevent the satisfaction of creditors' claims.

The special grounds outlined in Article 42 of the CUBP and Article 38 of the Law of Ukraine "On the Deposit Guarantee System" allow for the challenge of transactions made during the "suspect period" or those bearing signs of fictitiousness, as well as transactions concluded with affiliated persons, at undervalued prices, or without reciprocal performance. The article emphasizes the importance of fraudulence criteria developed through case law, such as the timing of the transaction, the identity of the parties involved, and the economic unreasonableness of the transaction. It is underscored that the good faith of the debtor's counterparties and the economic justification of the transaction are key in determining whether it is valid or invalid.

The author highlights the difficulty of proving the debtor's intent to harm creditors, especially in cases where transactions are executed not directly by the debtor but through affiliated persons. A comparative analysis with German legislation is provided, where certain actions by the debtor are presumed fraudulent. Against this background, Ukrainian courts are required to thoroughly examine all the circumstances of a case, including the economic purpose of the transaction, the source of funds, and the actual existence of obligations.

The article also considers the risks of excessively broad grounds for invalidating transactions, particularly in cases where the agreements were not directly made by the debtor but may have resulted from their influence or arrangements with affiliated parties. It concludes that either excessive formalism or excessive flexibility in the application of the law may undermine legal certainty and the interests of good-faith counterparties.

The paper substantiates that effectively preventing abuse in bankruptcy proceedings requires a balance between a formal legal approach and a flexible interpretation of legal norms, an analysis of the economic substance of transactions, identification of connections between parties, and an expansion of the debtor's duty to disclose information about affiliated persons.

Key words: bankruptcy, invalid transaction, grounds for invalidity, fraudulent transaction, refutation of the debtor's property actions, debtor, creditor, abuse of rights, principle of good faith, principle of legal certainty, affiliated persons.

Постановка проблеми. Справи про банкрутство представляють собою одну з найскладніших категорій справ з огляду на особливі завдання, процедури, а особливо – завчасно невизначений склад учасників з протилежними інтересами. Нерідко боржники, щодо яких відкрито провадження у справі про банкрутство через несвоєчасне виконання ними своїх зобов'язань перед кредиторами, в умовах загрози неплатоспроможності продовжують діяти недобросовісно, укладаючи правочини та вчиняючи дії з метою виведення своїх активів з ліквідаційної маси. Сучасне законодавство у сфері банкрутства містить важливі норми, що допускають визнання таких правочинів недійсними, якщо вони вчинені у «підозрілий період». Будучі предметом розгляду у відокремленому провадженні у межах справи про банкрутство, вимоги про визнання правочинів недійсними оцінюються господарськими судами, насамперед, з погляду впливу на майновий стан боржника. Але не виключаються й інші підстави недійсності правочинів, що є відображенням принципу концентрації спорів за участі боржника при його банкрутстві. З огляду на це розрізняються дві тісно пов'язані підкатегорії: спори про недійсність правочинів боржника та спори про спростування (оспорювання) майнових дій боржника.

Першочергової уваги у цьому контексті потребують правочини, які укладаються боржником із метою виведення активів, приховування майна чи заподіяння шкоди кредиторам, що у доктрині та судовій практиці отримали назву фродаторних [1; 2]. У процедурі банкрутства такі дії ускладнюють справедливе задоволення вимог кредиторів, спотворюють об'єктивну картину активів боржника та підривають довіру до процедури неплатоспроможності. Відсутність чіткого законодавчого визначення фродаторних правочинів, формальна законність правочину у момент його укладення, складність доведення умислу боржника, використання афілійованих (заінтересованих) осіб для виведення майна посилюють необхідність дослідження підстав визнання таких правочинів недійсними в теоретичному та правозастосовочому аспектах.

У такому ж контексті розглядаються і спори про спростування майнових дій боржника. Це поняття, близьке до оскарження правочинів, але ширше за змістом. Під майновими діями розуміють будь-які дії боржника з його майном, що призводять до зменшення майнової маси або зміни черговості задоволення вимог. Слово «спростування» в цьому контексті означає оспорювання з метою скасування правових наслідків таких дій. Закон об'єднує обидва різновиди оспорювань єдиною метою майнового спору – наповнення конкурсної/ліквідаційної маси. Тому обидві вказані категорії спорів є об'єктами відокремлених проваджень у справах про банкрутство. Це обумовлює потребу не лише враховувати при вирішенні відповідних спорів загальні підстави недійсності правочинів, але й співвідносити ці підстави із тим, аби під категорію фродаторних не підпадали цілком добросовісні правочини, що руйнувало б стабільність економічного обороту.

Метою статті є аналіз спеціальних та загальних підстав для визнання правочинів боржника недійсними у відокремленому провадженні у справах про банкрутство та їх співвідношення і взаємодія. Досліджується питання ознак фраздаторності правочинів, у яких боржник виступав стороною не безпосередньо, а через пов'язану (афілійовану) особу, і результати правочину призвели до зменшення активів саме боржника або збільшення його зобов'язань, що впливає на можливість у належному обсязі задовольнити вимоги кредиторів боржника.

Стан опрацювання проблематики недійсності правочинів, особливо в контексті банкрутства, характеризується постійною увагою як українських, так і зарубіжних науковців, правників, суддів. Значна частина досліджень, зокрема, О.А. Беяневич, С.В. Дяченка, В.І. Крата, І. Ольшевського, Б.М. Полякова, П.Д. Пригузи, присвячена встановленню ознак фраздаторних правочинів, відмежуванню їх від фіктивних, особливостям провадження. Динамічне зростання кількості відокремлених проваджень у справах про банкрутство щодо визнання правочинів боржника недійсними та різноманіття фактичних обставини укладення оспорюваних угод вимагає продовження наукового дослідження впливу розмитості законодавчих формулювань, зокрема таких як «порушення прав», на оцінку судом умислу боржника; доцільність впровадження об'єктивних економічних критеріїв замість оціночних понять; допустимості спростування підозрілих правочинів, стороною яких боржник безпосередньо не виступав. Нагальність та актуальність дослідження вказаних питань була висвітлена у нещодавно (14.02.2025 р.) проведеному Науково-дослідним інститутом приватного права і підприємництва імені Ф.Г. Бурчака Національної академії правових наук України семінарі на тему «Фраздаторні правочини у судовій практиці господарських судів», особливу увагу на якому було приділено співпраці між науковцями та суддями у визначенні правових підходів до кваліфікації недійсних правочинів.

Виклад основного матеріалу. Усі матеріально-правові підстави недійсності правочинів боржника у рамках провадження у справах про банкрутство можна умовно поділити на загальні та спеціальні. До загальних відносяться підстави, передбачені п. 6 ч. 1 ст. 3 ЦК України (правочин вчинений всупереч принципу добросовісності), частин 3, 6 ст. 13 ЦК України (недопустимість зловживання правом), недодержання загальних вимог ст. 203 ЦК України, які є необхідними для чинності правочину.

Застосовуючи загальні підстави для визнання правочинів недійсними, суди використовують одначасно положення п. 6 ч. 1 ст. 3 ЦК України та частин 3, 6 ст. 13 ЦК України у системному взаємозв'язку, оскільки саме недобросовісна поведінка сторони дозволяє відокремити належне користування правом від зловживання ним. Формулювання «зловживання правом» необхідно розуміти як суперечність, оскільки якщо особа користується власним правом, то його дія дозволена, а якщо вона не дозволена, то саме тому відбувається вихід за межі свого права та дію без права. Сутність зловживання правом полягає у вчиненні уповноваженою особою дій, які складають зміст відповідного суб'єктивного цивільного права, недобросовісно, в тому числі всупереч меті такого права. Правочини, які укладаються учасниками цивільних відносин, повинні мати певну правову та фактичну мету, яка не має бути очевидно неправомірною та недобросовісною. Правочин не може використовуватися учасниками цивільних відносин для уникнення сплати боргу або виконання судового рішення [3]. Так, наприклад, вчинення власником майна правочину з розпорядження належним йому майном з метою унеможливити задоволення вимоги іншої особи-стягувача за рахунок майна цього власника, може бути кваліфіковане як зловживання правом власності, оскільки власник використовує правомочність розпорядження майном на шкоду майновим інтересам кредитора [4].

Оскільки основною метою вчинення боржником фраздаторного правочину є намагання виведення майна з-під можливості звернення на нього стягнення кредитором, тобто намір унеможливити або ускладнити задоволення вимог кредитора, увага суддів має бути направлена на її виявлення при з'ясуванні справжнього змісту договору та дій його сторін. Корисний прикладний аспект мають вироблені судовою практикою критерії фраздаторності правочину, які можуть виступати орієнтиром в залежності від того, яку договірну конструкцію для виведення майна та завдання шкоди кредиторам обрав боржник. Зокрема, але не виключно, такими критеріями можуть бути: 1) момент вчинення оплатного відчуження майна або дарування (вчинення правочину в підозрілий період, упродовж 3-х років до порушення провадження у справі про банкрутство, після відкриття провадження судової справи, відмови в забезпеченні позову і до першого судового засідання у справі; 2) контрагент, з яким боржник вчинив оспорювані договори (родичі боржника, пов'язані або афілійовані юридичні особи); 3) щодо оплатних цивільно-правових договорів важливе значення має ціна (ринкова, неринкова ціна) [5].

Поширення практики визнання недійсними правочинів у банкрутстві відповідно до ст. 7 КУЗПБ лише на підставі загальних положень ст.ст. 3 та 13 ЦК України дозволяє охопити випадки порушення прав кредиторів, які прямо не передбачені спеціальними підставами: «правопорядок не

може залишати поза реакцією такі дії, які хоч і не порушують конкретних імперативних норм, але є очевидно недобросовісними та зводяться до зловживання правом» [6], тим самим посилюючи стандарти та гарантії судового захисту у справах про банкрутство.

Власне, спеціальними підставами визнання договорів боржника недійсними у рамках банкрутства є положення статті 42 Кодексу України з процедур банкрутства. Відповідно до положень статті господарські суди розглядають справи за позовами арбітражного керуючого або кредитора про визнання недійсними правочинів або спростування майнових дій, вчинених боржником після відкриття провадження у справі про банкрутство або протягом трьох років (за раніше діючим Законом України «Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом» - протягом одного року), що передували відкриттю провадження у справі про банкрутство, якщо вони порушили права боржника або кредиторів. У рамках цього «підозрілого» періоду можуть бути перевірені будь-які правочини, наслідком яких стали зміна майнового стану боржника, доведення до стійкої неплатоспроможності, уникнення від виконання зобов'язання, зміна характеру зобов'язання з метою маніпулювання черговістю задоволення вимог кредиторів на користь т.зв. «дружніх» кредиторів, штучне збільшення кредиторської заборгованості у боржника задля зміни пропорційності розподілу ліквідаційної маси та уведення до складу кредиторів афілійованої з боржником особи зі значною часткою в реєстрі кредиторів та, відповідно, перевагою у кількості голосів, створення додаткових необґрунтованих переваг перед іншими кредиторами боржника тощо.

Зважаючи на те, що на момент укладення справжня мета вчинення правочину може бути прихованою, неявною, проте об'єктивується через дії сторони, «презумпція фраздаторності» може бути розповсюджена на будь-який правочин, у тому числі і на ті, що, на нашу думку, виходять за межі «підозрілого періоду». Складність доведення умислу боржника, направленого на заподіяння шкоди кредиторам, обумовила різні підходи до обґрунтування та стандартів доказування цих обставин. Наприклад, §133 Кодексу про неплатоспроможність Німеччини передбачає, що певні дії боржника автоматично вважаються фраздаторними (недійсними), якщо вони «вчинені протягом десяти років до подання заяви про відкриття провадження у справі про банкрутство або після цієї заяви з наміром завдати шкоди своїм кредиторам, якщо інша сторона знала про намір боржника під час дії. Це знання вважається презюмованим, якщо інша сторона знала, що боржнику загрожує неплатоспроможність і що така дія завдасть шкоди кредиторам» [7]. На практиці ця презумпція упередженості до кредиторів означає відсутність потреби прямого доказування умислу боржника.

У вітчизняному регулюванні, навпаки, простежується намагання законодавця використовувати об'єктивні індикатори для підтвердження умислу завдати шкоду (наприклад, занижена/завищена ціна). У цьому контексті можна визнати позитивним моментом новітню практику вітчизняних судів щодо застосування підвищених стандартів доказування реальності (дійсності) заборгованості до сторін відповідного правочину за наявності обґрунтованих сумнівів інших кредиторів та зацікавлених осіб. Суд наголосив, що «оскільки існує ризик обопільної недобросовісної поведінки певного кредитора та боржника щодо створення фіктивної (неіснуючої, штучної) заборгованості за договором позики задля збільшення кількості голосів цього кредитора на зборах кредиторів і можливості впливу на саму процедуру неплатоспроможності фізичної особи, дослідженню підлягають, зокрема, джерела походження коштів та взагалі наявність коштів, наданих фізичною особою – кредитором у позику фізичній особі – боржнику, реальність зобов'язальних відносин між сторонами договору» [8]. Акцент на доведенні добросовісних намірів обох сторін підозрілого правочину шляхом покладення на них зобов'язання надати додаткові докази повністю відповідає не лише принципу змагальності, а й є необхідним і обґрунтованим з огляду на ускладнений доступ кредиторів до документів та інформації про угоди боржника.

Навіть поверхневий аналіз змісту підстав недійсності правочинів у банкрутстві, передбачених вітчизняним законодавцем, підтверджує тезу, що ці причини можна звести до об'єктивного критерію – негативних наслідків у вигляді зменшення вартості майна боржника та неплатоспроможності (цей критерій інколи називають «істотним критерієм» [9, с. 320]. Натомість, суди виділяють об'єктивний та суб'єктивний критерії фраздаторності: об'єктивний – коли вчиняється правочин цілеспрямовано на ухилення від виконання обов'язку за наявності існуючої вже заборгованості; суб'єктивний – усвідомлення боржником появи боргу в результаті укладення правочину, що повинно аналізуватися через призму економічної мети договору, сумлінність та добросовісність дій боржника, які мають бути спрямовані на погашення боргу, а не навпаки, на неможливість виконання зобов'язання [10]. У господарському процесі довести учасникам справи такий умисел часто доволі складно.

Проаналізуємо деякі спеціальні підстави недійсності відповідних правочинів.

Боржник до відкриття провадження у справі про банкрутство взяв на себе зобов'язання, внаслідок чого він став неплатоспроможним або виконання його грошових зобов'язань перед іншими

кредиторами повністю або частково стало неможливим. Така ситуація прямо стосується фrawdаторної поведінки боржника та має правову кваліфікацію зловживання правом. Так, боржник, формально маючи право укласти нові договори або брати на себе зобов'язання, використовує це право на шкоду іншим кредиторам, що прямо суперечить і ст. 13 ЦК України (добросовісність і розумність), і принципу недопущення зловживання правом. Такий новий обтяжуючий борговий правочин може бути оспорений іншими кредиторами або арбітражним керуючим у межах справи про банкрутство, якщо він: був укладений до відкриття провадження, але коли боржник вже був у передбанкрутному стані; погіршив стан інших кредиторів або зробив виконання їхніх вимог неможливим. Однак видається спірним необхідність доведення того, що контрагент боржника знав або повинен був знати про такий стан, як і тієї обставини, що умисел мав бути у обох сторін договору, а не лише у боржника. У справі № 910/430/22 (910/17608/23) суд дійшов висновку, що «така кваліфікуюча ознака, як завдання збитків боржнику або кредиторам, повинна виражатися не лише у наявності у боржника заборгованості перед кредиторами, а також і у наявності умислу у сторін договору завдати шкоди кредиторам» [11]. Проте, якщо буде доведено, що дії боржника були навмисні та спрямовані на виведення активів або створення фіктивної заборгованості – це може стати підставою для відкриття кримінального провадження за ст. 219 Кримінального кодексу України «Доведення до банкрутства».

Боржник здійснив відчуження або придбав майно за цінами, відповідно нижчими або вищими від ринкових, за умови що в момент прийняття зобов'язання або внаслідок його виконання майна боржника було (стало) недостатньо для задоволення вимог кредиторів. До складу цієї підстави законодавцем уведено об'єктивні цінові показники як маркери недобросовісності боржника та неправомірних наслідків для кредиторів у вигляді неможливості повного задоволення їх вимог. Так, у справі № 927/531/18 суд відзначив, що «дії боржника, зокрема але не виключно, щодо безоплатного відчуження майна, відчуження майна за ціною значно нижче ринкової, для цілей не спрямованих на досягнення розумної ділової мети або про прийняття на себе зобов'язання без відповідних майнових дій іншої сторони, або відмова від власних майнових вимог, якщо вони вчинені у підозрілий період, можуть свідчити про намір ухилення від розрахунків із контрагентами та спрямовані на завдання шкоди кредиторам» [12]. Ситуація, описана у цій справі, є класичним прикладом фrawdаторного правочину, де за сукупністю досліджених обставин – договір купівлі-продажу рухомого майна укладено між боржником та товариством менше ніж за рік до відкриття провадження у справі про банкрутство при наявності заборгованості перед кредиторами та за ціною нижче ринкової – суд належним чином кваліфікував дії боржника.

Частина 2 ст. 42 КУЗПБ містить додаткові спеціальні підстави, які вочевидь свідчать про фrawdаторність правочинів. Зокрема це випадки, коли боржник безоплатно здійснив відчуження майна, взяв на себе зобов'язання без відповідних майнових дій іншої сторони, відмовився від власних майнових вимог; боржник уклав договір із заінтересованою особою; боржник уклав договір дарування [13]. При цьому лаконічність їх формулювання не виключає визнання недійсним правочину як на підставі однієї, так і сукупності цих підстав. Наприклад, у справі № 910/9177/20, де суди встановили відмову боржника від своїх майнових вимог шляхом їх безоплатного відчуження афілійованим особам (керівником та засновником (учасником) юридичних осіб виявилась одна й та сама особа) [14].

Слід відзначити, що законодавство іноземних країни містить подібні за змістом підстави для визнання недійсними фrawdаторних правочинів. Наприклад, у Главі 3 Розділу 3 Кодексу про неплатоспроможність Німеччини закріплено право керуючого провадження звертатися до суду із клопотанням про визнання недійсними правочинів, укладених боржником перед початком та у межах процедури банкрутства, якщо такий правочин безпосередньо створює не вигідні умови для кредиторів: якщо правочин надав або дозволив іншій стороні отримати забезпечення або сатисфакцію (§ 133), боржник здійснив безоплатне виконання обов'язку за договором (§ 134), через укладення правочину дію внесок мовчазного партнера повністю або частково повертається або його частка у понесених збитках повністю або частково прощається (§ 133), правочин укладений з пов'язаними особами тощо [7]. Відмінністю у порівнянні із українським правом є строки, які можуть досягати десяти та дванадцяти років (наприклад, при визнанні недійсними забезпечувальних зобов'язань на користь учасників боржника (§ 135) або ж, якщо боржник виконує грошові зобов'язання перед іншими кредиторами із прямим наміром не задовольняти вимоги інших кредиторів (абз. 1 § 133) [15, с. 12] .

На користь висновку про те, що правочини боржника, які підлягають визнанню недійсними з підстав, встановлених у ст. 42 КУЗПБ, одночасно можуть мати ознаки фrawdаторних, свідчать визначені ч. 3 цієї статті правові наслідки такої недійсності. Так, сторона за таким правочином зобов'язана повернути боржнику майно, яке вона отримала від боржника (двостороння реституція),

а в разі неможливості повернути майно в натурі – відшкодувати його вартість грошовими коштами за ринковими цінами, що існували на момент вчинення правочину. Це важлива зміна законодавця на користь утвердження фразаторності таких правочинів. Вона прийшла на заміну попереднім установленням, відповідно до яких кредитор зобов'язувався повернути майно, яке він отримав від боржника, саме до складу ліквідаційної маси.

Разом із тим, за межами підстав, передбачених ст. 42 КУЗПБ, та «підозрілого періоду» може залишатися велика кількість правочинів, які лише з формальних причин не підпадають під перевірку їх дійсності, хоча можуть завдавати серйозної шкоди інтересам кредиторів у процедурі банкрутства. Так, у справі № 904/7905/16 Верховний Суд у складі судової палати для розгляду справ про банкрутство Касаційного господарського суду дійшов важливого висновку, що «укладення договору боржника поза межами «підозрілого періоду», визначеного статтею 20 Закону про банкрутство, та відсутність підстав для застосування статті 42 КУЗПБ з огляду на непоширення її дії на правовідносини, що склалися до вступу в дію КУЗПБ, не виключає можливості визнання недійсним правочину боржника, спрямованого на уникнення звернення стягнення на його майно, на підставі загальних засад цивільного законодавства та недопустимості зловживання правом за умови доведеності відповідних обставин заявником» [16]. Зокрема, це стосується випадків, коли вибуття майнових активів від боржника пов'язано з укладенням правочину, стороною якого боржник формально не є, проте аналіз економічних наслідків підтверджує завдання шкоди первісним кредиторам, мету уникнення виконання зобов'язань перед ними та надання преференцій щодо фактичного виконання зобов'язань перед іншим кредитором (кредиторами) поза межами конкурсного процесу та у період дії мораторію на задоволення вимог кредиторів.

Практично такі дії можуть бути втілені через укладання договорів факторингу чи цесії права вимоги до боржника, яка відступається кредитором боржника афілійованій або заінтересованій стосовно боржника особі (ст. 1 КУЗПБ) на оплатній основі, що призводить до фактичного виконання вимог первісного кредитора без дотримання правил черговості. Укладення правочину з таким суб'єктом складом ускладнює виявлення істинної мети угоди і відокремлення дійсних комерційних відносин. Такі правочини на перший погляд не мають ознак фразаторності через те, що укладаються поза участю і волею боржника та не призводять до зміни розмірів вимог кредиторів. Проте, у результаті їх укладання кредитор, який взагалі не заявляв своїх вимог у процедурі банкрутства, або конкурсний кредитор, чиї вимоги були визнані у межах провадження у справі про банкрутство, не чекає етапу розрахунків зі всіма кредиторами боржника, а отримує задоволення своїх вимог через третю особу, пов'язану з боржником. Крім того, наслідки таких правочинів можуть напряду вплинути на розмір формованої ліквідаційної маси, якщо боржник вдасться до негайних компенсаційних дій такої афілійованій особі, з якою він може бути пов'язаний відносинами засновництва, наприклад.

Розглядаючи подібну справу, Велика Палата Верховного Суду зауважила, що досліджувати на предмет наявності ознак фразаторності у даному випадку потрібно правочин, який сторони насправді хотіли вчинити, склад сторін такого правочину та юридично значимі дії цих сторін, мету такого правочину та результат (зміна, припинення прав, виконання зобов'язань та інше), якого прагнули досягнути сторони вчиненням юридично значимих дій. При цьому суди не надали жодної оцінки доводам позивача про те, що третьою особою-1 [боржником у справі про банкрутство – прим. авт.] було фактично «компенсовано» відповідачу-2 [афілійованій особі боржника – прим. авт.] його оплату за набуте «право вимоги», яке мало ознаки виконання обов'язку боржника іншою особою, що унеможливило задоволення вимог кредиторів боржника, зокрема позивача як заставного і конкурсного кредитора першої, четвертої черг у справі про банкрутство [17]. Проте колегія суддів Касаційного господарського суду у складі Верховного Суду відмовилась задовольняти касаційну скаргу кредитора та визнати недійсним договір відступлення права вимоги з огляду на те, що його стороною не був ні боржник, ні позивач. А також відзначив, що у справі не заявлялась вимога про повернення коштів боржнику у порядку статті 1212 ЦК України, яка є належним та ефективним способом захисту кредиторів та боржника у подібних ситуаціях [18].

Одним із аргументів суду щодо незастосування до спірного договору критеріїв/ознак фразаторності зазначено необхідність аналізувати умови спірного договору окремо, а здійснені боржником «компенсаційні» виплати за договором відступлення права вимоги необхідно також аналізувати через призму дій боржника на шкоду інтересам кредиторів. Проте, виходячи з усталених в судовій практиці підходів до застосовування положень ст. 42 КУЗПБ, визнати недійсним договір з мотивів завдання ним шкоди інтересам кредиторів, стороною якого боржник не є, і повернути сплачені боржником кошти майже неможливо (позиція ВС у справі № 910/16579/20: «для класифікації правочину як фразаторного має значення фактична участь боржника у ньому як одного з учасників вольових дій, направлених на виведення майна боржника з метою незадоволення вимог одного

або декількох його кредиторів у легальній судовій процедурі» [17]). Захист інтересів кредиторів у такому випадку максимально залежить від дій суду, направлених на з'ясування реального економічного та правового змісту формально законного правочину, виявлення ознак зловживання правом або ухилення від обов'язків, мети виведення активів тощо. Застосування підходу «суть переважає форму» (substance over form), який є функціональним аналогом принципу добросовісності зі ст. 13 ЦК України, дозволяє подолати певний формалізм при кваліфікації подібних правочинів як фраздаторних та вийти за межі суб'єктного критерію складу сторін такого договору при задоволенні позовів, поданих кредиторами або арбітражним керуючим.

Зазначене відповідає позиції О. Беляневич, яка наполягає на тому, що для визнання правочину фраздаторним (недійсним) не має значення в чіїх інтересах такий правочин укладено: зловживання правом особою не у власних інтересах при укладанні договору, а в інтересах пов'язаної з нею третьої особи та встановлення фактичних обставин вчинення нею дій з укладення такого правочину, перебуваючи під управлінням третьої особи (за вказівкою третьої особи) може бути підставою визнання такого правочину недійсним. При розгляді спору про визнання недійсним оспорюваного правочину як фраздаторного факт того, що боржник не був стороною спірного договору значення не має, визначальним є встановлення умислу сторін правочину завдати шкоди іншій особі [19].

Обґрунтованість такого висновку зрозуміла, адже юридична практика пропонуватиме усе нові і нові «схеми» ухилення від виконання зобов'язань боржником та виведення його активів, які не вкладатимуться в межі підстав ст. 42 КУзПБ, а правочини продовжать укладати без участі боржника. Одним з можливих засобів запобігання поширенню таких випадків може слугувати розширення обов'язків боржника щодо розкриття інформації про пов'язаних осіб, надання суду повноважень перевіряти афіліацію, що за умови глибокого аналізу економічної доцільності угоди даватиме можливість виявляти подібні підозрілі угоди та визнавати їх недійсними.

Варто зазначити, що законодавцем зроблено крок у цьому напрямку – розширено поняття заінтересованої особи стосовно боржника та зобов'язано кредитора (ч. 3 ст. 45 КУзПБ) у заяві про кредиторські вимоги до боржника зазначати інформацію про заінтересованість кредитора стосовно боржника [20]. Однак, закон не містить положень про відповідальність за неподання або невчасне подання такої інформації. Крім того, доцільним є запровадження аналогічних вимог по відношенню до боржника. Тому, пропонується доповнити ч. 2 ст. 36 КУзПБ положеннями, що «крім відомостей, передбачених Господарським процесуальним кодексом України, у відзиві боржника зазначаються: *інформація про заінтересованість кредитора стосовно боржника*», доповнити ст. 45 частиною 5¹, що «*боржник у відзиві на заяву кредитора зобов'язаний окремо повідомити господарський суд та розпорядника майном про заінтересованість кредитора стосовно боржника*».

Попри це, визнання недійсним правочину, укладеного між особами, які формально діють самостійно, лише через те, що інша особа (боржник) нібито мала вплив на одну зі сторін, має ризики з погляду правової визначеності, що має бути враховано при розгляді справ у відокремленому провадженні. Цей підхід стирає межі відповідальності і потенційно дозволяє визнавати недійсними правочини, які взагалі не стосуються майнової маси боржника, що є сумнівним з позиції правової безпеки контрагентів. Такий підхід може створити простір для зловживань з боку кредиторів, які керуючись мотивами, не пов'язаними із стягненням майна з боржника, можуть оскаржувати будь-який правочин, що формально не укладений боржником; розширеного трактування ознаки «перебування під управлінням» – поняття, яке є оціночним і важко доводитися без прямих доказів (вказівок, залежності, впливу). Розмитість критерію «умислу завдати шкоди», коли цивільне та господарське право загалом не орієнтовані на встановлення форми вини правопорушника, створює ризики судової помилки.

Як видається, лише якщо правочин укладено не боржником, а пов'язаною особою, то лише за умови доведення, що така особа фактично діяла від імені або в інтересах боржника (тобто виступала номінальним учасником або фігурантом схеми виведення активів), правочин може бути за відповідною підставою визнано недійсним. Ключове питання – участь боржника або його вплив на правочин. Якщо це доведено, навіть непряма участь може бути підставою для визнання правочину недійсним. Але без належного доказу такого впливу визнання правочину недійсним лише із урахуванням його наслідків – небезпечна практика, що шкодить правовій визначеності та стабільності обороту.

Загалом, якщо підходити до відповідності положень ст. 42 КУзПБ з погляду принципу правової визначеності, то можна помітити, що слабкою ланкою підстав недійсності правочинів боржника є спроба об'єктивізації негативних наслідків відповідних правочинів з метою відділити правомірні правочини від неправомірних. У частині першій цієї статті цей критерій охарактеризований випадком правочинів, «якщо вони порушили права боржника або кредиторів», а в частині другій ст. 42 КУзПБ взагалі такий критерій не згадується.

Щодо категорію «порушення прав кредитора чи боржника», як критерію недійсності правочину, то він викликає кілька принципових зауважень з точки зору юридичної техніки, правової визначеності та відповідності меті законодавчого регулювання процедур банкрутства.

По-перше, центральна мета процедури банкрутства – захист інтересів кредиторів шляхом забезпечення справедливого, пропорційного задоволення їхніх вимог. Відокремлене провадження функціонує як механізм захисту цих інтересів. У цьому контексті порушення прав боржника як критерій для спростування його ж дій виглядає неточним – адже саме боржник ці дії вчинив чи сприяв таким діям.

По-друге, формулювання, закріплене в частині першій статті 42 КУзПБ, зокрема в частині, де вказано, що правочини можуть бути визнані недійсними, «якщо вони порушили права боржника або кредиторів», викликає обґрунтовану критику з огляду на некоректність підходу до розуміння самої природи фраздаторних дій у межах справи про банкрутство. Сам по собі правочин, навіть якщо він укладений із порушенням економічної логіки чи принципів добросовісності, не є актом, який прямо порушує чиєсь суб'єктивне право. Йдеться не про юридичний факт порушення, а про економічні наслідки, які зменшують майнову базу боржника – потенційне джерело задоволення вимог усіх кредиторів. Проблема полягає в тому, що правочин, укладений до моменту відкриття провадження у справі про банкрутство, ще не створює ситуації, в якій кредитор не може реалізувати своє право – така ситуація виникає пізніше, коли виявляється, що майна не вистачає. Саме тому юридична конструкція «порушення прав» тут не працює – вона не охоплює типові випадки, коли правочин був укладений формально легально, не містив прямого порушення права кредитора на момент укладання, але мав наслідком чи своєю метою зменшення активів або створення преференцій певним особам.

Наприклад, якщо «боржник до відкриття провадження у справі про банкрутство взяв на себе зобов'язання, внаслідок чого він став неплатоспроможним», то на момент укладання такого правочину жодні права кредитора не могли порушуватися. Права кредитора могли навіть не виникнути на той момент.

Отже, ключовим критерієм для визнання правочину недійсним у межах справи про банкрутство є не факт абстрактного «порушення прав», а те, що правочин був спрямований на зменшення конкурсної маси, надання переваг окремим кредиторам або перешкоджання справедливому задоволенню вимог кредиторів у загальному порядку. Тобто йдеться про дії, які з моменту їх вчинення мали економічну мету – змінити розподіл активів боржника на користь окремих осіб, вивести майно, приховати його або обтяжити. Такі дії можуть бути юридично формально допустимими, але з огляду на наслідки, які вони мають для кредиторів, і на умисел, який стоїть за ними, вони набувають фраздаторного характеру. Тому акцент має бути зміщений із формального порушення прав на оцінку мети й ефекту правочину щодо зменшення ліквідаційної маси боржника, а також усвідомлення сторонами таких наслідків. Залишення в тексті Кодексу згадки про «порушення прав» не тільки вносить правову невизначеність, а й дозволяє суду відмовити у задоволенні обґрунтованих вимог про визнання правочинів недійсними лише з тієї підстави, що формально ніяке суб'єктивне право кредитора не було порушене в момент їх укладення. Такий підхід суперечить природі банкрутства як публічного процесу справедливого розподілу ризику неплатоспроможності між усіма кредиторами.

Окремо слід наголосити на необхідності посилення ролі арбітражного керуючого у питаннях виявлення підозрілих/фраздаторних правочинів та пред'явлення відповідних позовів, коли кредитори боржника, особливо ті, що не заявляли вимог у межах провадження у справі про банкрутство, визнаються судом неналежними позивачами. Зокрема, подальша робота у цьому напрямку має бути направлена на розширення повноважень арбітражного керуючого на доступ до банків, реєстрів, контрагентів боржника та уведення обов'язку автоматичної перевірки угод боржника, наслідком яких є зменшення його активів у будь-який спосіб.

Висновки. Проблематика недійсності правочинів у межах справ про банкрутство полягає у складному балансуванні між потребою захисту інтересів кредиторів і забезпеченням стабільності цивільного обороту. Основні труднощі виникають через відсутність чітких критеріїв недійсності, розмитість законодавчих формулювань, зокрема таких як «порушення прав», а також через складність доведення умислу боржника та зв'язку між правочином і зменшенням ліквідаційної маси. Це створює значний простір для зловживань з боку як боржників, так і недобросовісних кредиторів. Ефективне застосування інституту недійсності правочинів у банкрутстві вимагає як вдосконалення правового регулювання – зокрема, через впровадження об'єктивних економічних критеріїв замість оціночних понять – так і послідовної судової практики, зорієнтованої на виявлення реальної мети правочинів, а не лише на формальні ознаки їх чинності.

Фраздаторні правочини – один із найбільших ризиків для ефективного банкрутства, основна мета якого полягає у максимізації зусиль усіх учасників провадження для справедливого та повно-

го задоволення вимог кредиторів. Відсутність чіткого підходу до їх виявлення та правових наслідків призводить до втрати активів, зниження задоволення вимог кредиторів і зловживань. Вирішення цих проблем потребує як законодавчих змін, так і послідовної практики судів щодо розширення переліку підстав для визнання таких правочинів недійсними, що не обмежуються вимогами про оскарження укладення таких правочинів за участі боржника, а також допускають спростування підозрілих правочинів, стороною яких боржник безпосередньо не виступав.

Підстави недійсності у процедурах банкрутства можуть виходити за межі фраздаторності, позаяк прямий позов про визнання правочину недійсним з будь-яких підстав може бути заявлений у відокремленому провадженні. Положення статті 42 КУЗПБ не можуть обмежувати права зацікавлених осіб у цій сфері.

З метою удосконалення правового регулювання підстав недійсності правочинів боржника необхідно у частині першій статті 42 КУЗПБ слова «якщо вони порушили права боржника або кредиторів» замінити словами «якщо вони були спрямовані на неринкове зменшення активів боржника, збільшення його зобов'язань або створення перешкод належному задоволенню вимог кредиторів».

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Дяченко С.В., Динюк А.А. Фраздаторні угоди в господарському судочинстві. Судова практика. *Ірпінський юридичний часопис: науковий журнал*. 2023. Вип. 3 (12). С. 151–159. URL: https://dpu.edu.ua/images/2023/Photo_dlya_novyn_2023/Kafedra%20pryvatnogo%20prava/Ur.%20casopis%20312%202023.pdf.
2. Білецька Л. Правочин на шкоду кредиторам. Нормативна і прецедентна фраздаторність в українському та зарубіжному судочинстві. *Закон і Бізнес*. 19.01.2023. URL: <https://zib.com.ua/ua/154493.html>.
3. Постанова Верховного Суду у складі суддів Касаційного господарського суду від 24 квітня 2024 року у справі № 925/1577/20(925/298/23). ЄДРСР. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/118983062>.
4. Постанова Верховного Суду у складі об'єднаної палати Касаційного господарського суду від 07 грудня 2018 року у справі № 910/7547/17. ЄДРСР. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/78484783>.
5. Морозов Є. Щодо визнання правочинів недійсними за ознакою фраздаторності в межах справи про банкрутства боржника. *Advokat Post*. URL: <https://advokatpost.com/shchodo-vyznannia-pravochyniv-nedijsnymy-za-oznakoju-fraudatornosti-v-mezhakh-spravy-pro-bankrutstva-borzhnika>.
6. Постанова Касаційного господарського суду у складі Верховного Суду від 19.01.2023 у справі № 925/1248/21(925/111/22). ЄДРСР. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/108685876>.
7. Insolvenzordnung vom 5. Oktober 1994 (BGBl. I S. 2866). URL: <https://www.gesetze-im-internet.de/insol/BjNR286600994.html#BJNR286600994BJNG000100000>.
8. Постанова судової палати з розгляду справ про банкрутство Касаційного господарського суду у складі Верховного Суду від 15.08.2024 у справі № 916/896/23 (916/3968/23). URL: https://court.gov.ua/storage/portal/supreme/prezentacii_2025/Prezent_fraudat_pravoch_1.pdf p.28.
9. Харківська цивілістична школа: захист суб'єктивних цивільних прав та інтересів: монографія / І.В. Спасибо-Фатєєва, М.М. Сібільов, В.Л. Яроцький та ін.; за заг. ред. І.В. Спасибо-Фатєєвої. Харків: Право. 2014. 672 с.
10. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного господарського суду від 14 березня 2024 року у справі № 904/3153/22 (904/5022/22). ЄДРСР. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/117754288>.
11. Рішення Господарського суду міста Києва від 18.07.2024 у справі № 910/430/22 (910/17608/23). ЄДРСР. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/120827467>.
12. Постанова Касаційного господарського суду у складі Верховного Суду від 15.07.2021 у справі № 927/531/18. ЄДРСР. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/98560703>.
13. Кодекс України з процедур банкрутства: Закон України від 18.10.2018 № 2597-VIII. *Відомості Верховної Ради (ВВР)*, 2019, № 19, ст. 74.
14. Постанова Касаційного господарського суду у складі Верховного Суду від 27.07.2021 у справі № 910/9177/20. ЄДРСР. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/98645740>.
15. Вільчик Т.Б. Інститут банкрутства в Україні та Німеччині. *Forum Prava*, 2023. 74 (1). С. 6–19. URL: http://forumprava.pp.ua/files/006-019-2023-1-FP-Vilchik_3.pdf.
16. Постанова Касаційного господарського суду у складі судової палати для розгляду справ про банкрутство Верховного Суду від 02 червня 2021 року у справі № 904/7905/16. ЄДРСР. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/97806436>.

17. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 07 вересня 2022 року у справі № 910/16579/20. ЄДРСР. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/107140913c>.
18. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного господарського суду від 29 лютого 2024 року у справі № 908/2828/19 (910/16579/20). ЄДРСР. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/117438165>.
19. Беяневич О.А. Науковий висновок щодо застосування інституту недійсності правочину (щодо фродаторних та фіктивних правочинів). Платформа стратегічної та законотворчої аналітики «Координата». 26.06.2022. URL: <https://coordynata.com.ua/naukovij-visnovok-sodo-zastosuvanna-institutu-nedijsnosti-pravocinu-sodo-fraudatornih-ta-fiktivnih-pravociniv>.
20. Закон України «Про внесення змін до Кодексу України з процедур банкрутства та інших законодавчих актів України щодо імплементації Директиви Європейського парламенту та Ради Європейського Союзу 2019/1023 та запровадження процедур превентивної реструктуризації» від 19.09.2024 № 3985-ІХ. *Голос України.*, 2024, № 151.